

Qodirova Nargiza Abdusattor qizi
Fargʻona davlat universiteti magistranti
Ilmiy rahbar: **Xojaliyev Ismoiljon Tajibayevich**
Fargʻona davlat universiteti dotsenti

OT LEKSEMASIDA KOMPONENT TAHLILNING OʻRNI

Annatatsiya: Mazkur maqolada turli tizimli tillar doirasida komponent tahlil qanday boʻlishi va bu orqali umumiy tahlil haqida bilib olish yoki tushunish uchun tasavvur paydo boʻladi. Komponent tahlil tushunchasi haqida oʻzbek tilshunosligidagi tadqiqotlar ot leksemalari boʻyicha oz boʻlganligi mavzuni oʻrganish qamrovining kengaytiradi. Maqolada tahlil uchun zarur boʻlimlar, qonun – qoidalar jamlangan.

Kalit soʻzlar: tahlil, morfologik, assotsiativ, grammatik, sifatli, komponent, obyektiv tahlillar.

Abstract: This article provides an idea of what component analysis is like within the framework of different systematic languages, and through this, an idea is created to learn or understand general analysis. The fact that there are few studies in Uzbek linguistics on the concept of component analysis in the field of noun lexemes expands the scope of study of the topic. The article summarizes the necessary sections, laws and rules for analysis.

Keywords: analysis, morphological, associative, grammatical, qualitative, component, objective analyses.

Аннотация: Данная статья дает представление о том, что представляет собой компонентный анализ в рамках разных системных языков, и благодаря этому дает представление о том, что такое общий анализ. Тот факт, что в узбекском языкознании мало исследований о понятии компонентного анализа по именной лексеме, расширяет сферу изучения темы, необходимые для анализа.

Ключевые слова: анализ, морфологический, ассоциативный, грамматический, качественный, компонентный, объективный анализы.

Hozirgi kunda jahon tilshunosligida tilni tipologik nazardan oʻrganish, bir tildan ikkinchi bir tilga oʻzlashgan lisoniy birliklar mohiyatini ochib berish, ularni struktur-semantik tomonidan tahlil etish, muhim oʻzlashma soʻzlarning talqinini yoritish, ularning lisoniy, ijtimoiy madaniy xususiyatlari jihatidan izlanishlar olib borish eng muhim masalalardan biriga aylandi.

Jahon tilshunosligida muayyan til birligining boshqa bir tilga oʻzlashish masalasi til ilmining leksikologiya, leksikografiya, lingvokulturologiya, etnoligvistika, tarjima nazariyasi, chogʻishtirma tilshunoslik singari sohalar bilan bogʻliq jihatda oʻrganilgan. Mazkur hodisaning leksika va semantika sathida atroflicha yoritilishi u yoki bu tilning leksik imkoniyatlarini aniqlash bilan bir qatorda, uning struktur-semantik tuzilishini, tushunchalarni ifodalash usullarini, tilde variantlilik, polisemiya hodisalarining rivojlanishi hamda ularning tilda qoʻllanish mexanizimini aniqlashga imkon beradi.

Tildagi mavjud har qanday funksional uslub tomonidan ifoda etilayotgan xabar kabi badiiy asar matni ham nutq aktining birin-ketin keluvchi tanlangan majmuasi deb qarash mumkin. Bu esa oʻz navbatida bir qator obyektiv va subyektiv, shaxsga nisbatan aloqador boʻlgan faktorlar bilan

izohlanadi. Tilga olib o'tilgan faktorlarning ta'siri ko'proq ikki xil nutqda namoyon bo'ladi. Bu ikki xil nutqning birinchisi, situatsiya bilan, norasmiyligi bilan xarakterlanadi.

Tahlil so'zi mavjud lug'atlarda turlicha izohlanadi. Jumladan, falsafaga oid ensiklopedik lug'atlaridan «Tahlil (yunon tilidan – ajralish, parchalanish) predmetni (hodisa, jarayon), predmetning (predmetlar) xususiyatlarini yoki predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni qismlarga (belgilar, xususiyatlar, munosabatlar) tarkibiy qismlarga fikran yoki amaliy ravishda ajratish tartibi», deb narsa-hodisalarni tarkibiy qismlarga ajratishga asosiy e'tibor qaratilsa¹, tarjima lug'atlarida «1 tahlil [ilmiy tekshirish (tadqiqot) usuli; obektiv voqelikni ilmiy bilish, o'rganish vositasi]; 2 analiz, tahlil; tahlil qilish; matematik tahlil (oliy matematikaning bir bo'limi)»² deb ilmiy tadqiqot usuli, biror jarayonni tekshirish, moddalarning tarkibini aniqlash ma'nolariga urg'u beriladi.

Morfologik tahlil. To'g'ridan-to'g'ri komponentlar bo'yicha tahlil qilish.

Assotsiativ tahlil. So'zni tashkil etuvchi allofonlar va allomorflarni ma'lum bir tadqiqot darajasi uchun o'rnatilgan strukturaviy qatorlar bilan (ya'ni, tegishli fonema va morfemalar bilan) o'zaro bog'lash.

Grammatik tahlil. So'zlar orasidagi grammatik bog'lanishlarni aniqlash (mos ravishda leksiklashgan iboralar).

Tahlil ikkilik tahlil. Lingvistik tahlil asta-sekin ochiladigan juft qarama-qarshiliklar qatoriga asoslanadi.

Kategoriya tahlili fe'ldagi zamon quyidagi juft qarama-qarshiliklar tizimiga keltirilishi mumkin;

a) nutq lahzasini o'z ichiga oluvchi ish-harakatning belgilanishi nutq momentini o'z ichiga olmagan ish-harakatga qarama-qarshi qo'yiladi;

b) nutq momentini o'z ichiga olmagan harakatga bo'linadi; nutq momentidan oldin sodir bo'lgan va nutq paytidan keyin sodir bo'ladigan harakat va hokazo.

Sifatli tahlil. Tilni tavsiflash usuli- analitiklik istik tizim, muxolifatga asoslangan “mavjudlik—berilgan” hodisaning chastotasi xususiyatlariga havola qilinmagan holda uning yo'qligi; Chorshanba sifat tahlili.

Komponent tahlili. Cheklovchi komponentlarni aniqlash komponentlar bir xil darajadagi turli til birliklarini bir-biridan ajrata oladigan differensial xususiyatlar sifatida til birligi; chorshanba segmentatsiya. Tilning minimal mazmunli elementlarini (morflarini) aniqlash va ularning axloqiy morfemalarini aniqlashga qaratilgan lingvistik tadqiqot usullaridan biri.

Ob'ektiv tahlil. Faol tahlil va umumiy prefiksni ajratish.

¹ Философский энциклопедический словарь/Гл. Редакция: Л.Ф.Ильичева, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов – М.: Сов. Энциклопедия, 1983.б-23

² Русча-ўзбекча луғат, икки томли, I том, –Тошкент: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1983.б-31

Tillarning miqdoriy tahlili. Til tadqiqotining statistik usuli. Yaxlit tahlil usuli. Integral usul bilan bir xil. Grammatik munosabatlarni ifodalashning perifrastik (tasviriy) usuli bilan tavsiflangan analitik tillarning morfologik tuzilishi; qarama-qarshi sintez (ikki qiymatda) dan o'tkazish va tahlil qilish uchun sintez³.

Lingvistik tahlil o'zbek tilshunosligining nazariy bo'limlarini sistemali o'rganishning maqbul usullaridan biridir. Tahlil jarayonida til faktlari haqidagi nazariy ma'lumotlar, grammatikaning qonun-qoidalari konkret misollarda amaliyotga tatbiq qilinadi. Tahlil etuvchi har bir til faktining nazariy asoslarini puxta egallashga intiladi, Til hodisalari lingvistik tahlil asosida amaliy o'rganiladi. Lingvistik tahlil — olingan nazariy bilimlar asosida til haqidagi har bir fanning talabiga ko'ra konkret bir til yoki nutq birligini (so'z yoki gapni) parchalab o'rganishdir. Bu hodisa til o'rganuvchilarning til hodisalarini tez va to'g'ri ajrata olish malakalarini egallashlarida nazariy bilimlar bilan bir qatorda lingvistik tahlil ham muhim rol o'ynaydi⁴.

Lingvistik nazariya, til sistemasi va tarixiy faktlarga asoslangan filologik tahlil. Adabiy metod, janr, badiiy-estetik prinsiplar avtor shaxsi va uning nutqiy maneriyasi va boshqa matn til ifoda vositalarining tarkibi hamda ko'rinishini belgilovchi omillardir. Lingvistik tahlil - til, nutq birliklarini uni tashkil etuvchi qismlari, mazmuni vazifasi va boshqa xususiyatlari nuqtai nazaridan tadqiq etish, til (nutq) birliklarining aniq holatini belgilash. Masalan, hosildorlikni so'zda ikki asil til hodisasi mavjud bo'lib, u xuddi shu hodisalar nuqtai nazaridan tahlil etilishi mumkin: 1) so'z yasalishi hodisasi; 2) shakl yasaliş hodisasi (morfologik hodisa). Bu so'zda ikkita yasama so'z mavjud bo'lib, so'z yasaliş tahlilida har bir yasama so'zning tarkibi va bu tarkibiy qismlarning mohiyati vazifasi, ma'nosi va shakli belgilanadi. Bunda hosildor yasama so'z ekani, u so'z yasaliş asosi hosil va so'z yasovchi dor qo'shimchasidan iborat tarkibiy qiymatga egaligi, so'z yasaliş asosi (hosil) ot turkumiga oidligi, -dor qo'shimchasining qaysi turkumga oid so'zdan qaysi turkumga mansub so'z va qanday ma'noli so'z yasashi hamda uning boshqa xususiyatlari qayd etiladi. Hosildorlik yasama so'zining tahlili ham xuddi shu tarzda olib boriladi, ya'ni u yasama so'z ekani, unda hosildor so'z yasaliş asosi, -lik so'z yasovchi qo'shimcha ekani, shuningdek, bu qo'shimchaning ma'nosi va boshqa xususiyatlari qayd etiladi. Morfologik tahlilda hosildorlik so'zining ot ekanligi, -ni qo'shimchasi shu so'z (ot)ning tushum kelishik shaklini yasaliş, uning ma'nosi va shaklini qayd etiladi⁵.

Nutqning fonetik qismlarini o'rganishiga qarab fonetika ikki turli bo'ladi: segmental fonetika va supersegmental fonetika. Nutq tovushlari hosil bo'lishi va uning xususiyatlarini o'rganuvchi fonetika segmental (segment-nutq bo'lagi) fonetika deyiladi. Nutq tovushlaridan katta bo'lgan fonetik birliklar: bo'g'in, so'z va frazalarni o'rganuvchi fonetikaga esa supersegmental fonetika deyiladi yoki prosodika deyiladi. Asosiy fonetik birliklar: fraza, takt, bo'g'in, nutq tovushlari. Grammatika ham nutqni tarkibiy qismlarga ajratadi: gap, so'z birikmasi (faza), so'z va morfemalarga. Garchi har ikki qatlam nutqning son nuqtai nazaridan bir xil bo'lsa ham sifat jihatidan bir biriga mos kelmaydi⁶.

³ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Изд. 2-ое, стереотип, –М., «Сов. Энциклопедия», 1969 б-352

⁴ Т.Qudratov .Лингвистик таҳлил,Уқитувчи -Тошкент 1981.б-241

⁵ Хojiyev.А Тилшунослик терминлари изоҳли луғати , б-59

⁶ Karimov.S, Tilshunoslik nazariyasi,Samarqand-2012.б-12

“Ko‘rshapalak” so‘zini komponent tahlil qilib ko‘raylik:

1.Asosiy qism: “ko‘r-sha-pa-lak”

“Ko‘rshapalak” mustaqil so‘z bo‘lib, tojikcha ot murakkab tuzilishli “ko‘rshabparak⁷” shakliga ega. “Ko‘rmaydigan” ma‘nosini anglatadigan **ko‘r** sifatiga, “tun” ma‘nosini anglatadigan **shab** oti, “uch” ma‘nosini anglatadigan **paridan** fe‘lining par hozirgi zamon asosidan tarkib topgan⁸.

2.Qo‘shimcha qism: ko‘rshabpar birligiga –ak qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilingan. O‘zbek so‘zlashuv tilida **b** tovushi **p** tovushiga almashtirilgan va ikkita **pp** tovushidan biri tushirilgan. Oxirgi **r** tovushi **l** tovushiga almashtirilgan.

Komponent tahlili tilshunoslikda: tilning muhim birliklarining mazmun rejasini o‘rganish usuli, uning maqsadi ma‘noni minimal semantik komponentlarga ajratish sifatida qaraladi. Har qanday til birligining ma‘nosi semantik komponentlardan (semalardan) iborat degan gipotezaga asoslanib, tilning lug‘at tarkibini cheklangan (nisbatan kichik) semantik xususiyatlar yordamida tavsiflash mumkin. 1950-yillarda komponentli tahlil usuli birinchi marta leksemalarning tor doirasini - turli tillardagi qarindoshlik atamalarini tavsiflashda leksik birliklarni o‘rganish uchun ishlatilgan. Tahlilda har doim qismlarga bo‘lish va semani chuqurroq o‘rganish talab etiladi. Komponent tahlil esa aynan anashu imkoniyatni beradi. Yuqoridagi misol orqali komponent tahlil bilan so‘zning asil ma‘nosi, kelib chiqishini o‘rganish mumkin. Bu esa sohaviy lug‘atlar uchun asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Философский энциклопедический словарь/Гл. Редакция: Л.Ф.Ильичева, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов – М.: Сов. Энциклопедия, 1983.b-23

2.Русча-ўзбекча луғат, икки томли, I том, –Тошкент: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1983.b-31

3.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Изд. 2-ое, стереотип, –М., «Сов. Энциклопедия», 1969 b-352

4.Т.Qudratov .Лингвистик таҳлил,Уқитувчи -Тошкент 1981.b-241 Хojiyev.A
Тилшунослик терминлари изоҳли луғати , б-59

5.Karimov.S, Tilshunoslik nazariyasi,Samarqand-2012.b-12

6.Фарҳанги забони тоҷикӣ (X-XX вв.). Қ.И. -Москва: Советская энциклопедия,1969. – 199 с.

7.O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (I-jild), Toshkent -2000.b-421

⁷ Фарҳанги забони тоҷикӣ (X-XX вв.). Қ.И. -Москва: Советская энциклопедия,1969. – 199 с.

⁸ O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (I-jild), Toshkent -2000.b-421